

УДК 338.431.6

Л. Ю. Мельник,
д. е. н., професор,

Л. А. Мельник,

к. е. н., доцент, Дніпропетровський державний аграрний університет

ГЕНЕЗИС, СУТНІСТЬ ТА РОЗВИТОК АГРОПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ

У статті досліджуються основні концептуальні положення щодо генезису та сутності агропромислових підприємств. Проаналізовано суперечливу природу останніх та визначено напрями формування і перспективи розвитку в Україні.

The major concepts of genesis and essence of agrarian enterprises have been studied. Their controversial nature of these businesses has been analyzed. Their formation and prospects in Ukraine have been defined.

ВСТУП

В Україні сформована і функціонує модель аграрної економіки ринкового типу, яка охоплює різні організаційно-правові форми підприємств. Напередодні і під час реструктуризації КСП серед вітчизняних науковців дискутувалося питання щодо того, яка організаційно-правова форма аграрних господарств найбільш ефективна й життєстійка, а відповідно і перспективна. Більшість вітчизняних науковців вважали, що в основі майбутньої моделі аграрного виробництва "...має бути селянське (фермерське) господарство, тим більше, що світова практика свідчить про доцільність саме такої форми" [8, с. 380—381]. "Сімейні фермерські господарства найбільш ефективні і загальноприйнятні" [4, с. 26].

Високим балом оцінювалися і міні-ферми, тобто особисті селянські господарства, саме від яких "... великою мірою (якщо не найбільше) залежатиме майбутнє українського села як такого" [13, с. 69].

За два десятиліття фермерство в Україні отримало певний розвиток. Але внаслідок дії низки відомих причин у кількісному плані фермерство, досягнувши піка у 2007 р. — 43,4 тис. од., у 2009 р. — зменшилося до 41,9 тис. одиниць (на 3,5 %). Частка фермерських господарств до загального обсягу виробництва валової сільськогосподарської продукції у 2009 р. становила — 5,0 % (у 2008 р. — 5,7%). Тобто фермерство не є економічно вагомим сектором у сільському господарстві України. В цій ситуації значно послабилася увага дослідників до фермерства. Натомість посилюється їхній інтерес щодо діяльності агроструктур, які відповідають вимогам великого бізнесу, незалежно від їхньої організаційно-правової форми. В контексті виконуваних ними функцій, такі підприємства можуть бути як аграрними так і агропромисловими.

Різні аспекти функціонування та розвитку останніх висвітлено у наукових працях В.Г. Андрійчука, О.Д. Балана, Л.В. Молдована, О.О. Мороза, К.А. Пилипенка, П.Т. Саблука, В.М. Семцова та багатьох інших. Однак сутність, місце й роль агропромислових підприємств, перспективи їх розвитку в Україні досліджені недостатньо й вимагають подальших розробок.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Мета статті — дослідити генезис і сутність агропромислових підприємств, визначити їх суперечливу природу та перспективи розвитку в Україні.

РЕЗУЛЬТАТИ

Аграрні підприємства, яким притаманні інтеграційні процеси з функціями першої і передусім третьої сфер АПК, вітчизняні науковці нерідко називають "інтегрованими" [7]. На наш погляд, цей термін є узагальненим, не віддзеркалює коротко глибинну сутність і головну ознаку таких агроформувань, адже в тлумачних словниках термін "інтеграція" означає поєднання у ціле певних елементів, часток, функцій. З цих позицій інтеграційні елементи притаманні практично усім агроструктурам, господарським об'єднанням корпоративного типу зокрема. Якщо ж йдеться про інтеграцію функцій АПК в господарських одиницях, пріоритетною сферою діяльності яких є аграрне виробництво, тобто агропромисловою інтеграцією, то більш доцільним є термін "агропромислове формування" (АПФ). Найбільш поширеними організаційними формами останнього є агрофірми, агроконсорціуми, агрохолдинги тощо. Усім їм притаманна спільна ознака — поєднання функцій двох чи навіть трьох сфер АПК. Однак ядром чи пріоритетним напрямом господарської діяльності є аграрне виробництво.

Разом з тим, у сільському господарстві України функціонують виробничі структури, які лише умовно можна назвати аграрними, тобто у них сільське господарство не є пріоритетною складовою. Іншими словами, — це промислово-аграрні підприємства.

У науковій літературі вже висвітлювалися різні аспекти функціонування АПФ. У зв'язку з цим актуальною є спроба поглиблення деяких наукових положень щодо системної оцінки останніх. Вихідним пунктом тут є визначення соціально-економічного потенціалу АПФ. І з цих позицій більшість вітчизняних науковців агропромислову інтеграцію здебільшого оцінюють позитивно. Аргументом тут слугує та обставина, що інтеграція здійснюється в основному між такими підприємствами або ж їх підрозділами, які поєднанні виробництвом одного виду кінцевої продукції. В результаті цього значно зменшуються затрати праці і час при переході від однієї стадії виробничого процесу до другої. На цій основі підвищується продуктивність праці, скорочуються втрати продукції, зменшуються витрати виробництва. Розвиток агропромислової інтеграції сприяє підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва, поліпшенню умов праці та побуту сільськогосподарських працівників, забезпеченню високого рівня життя сільського населення в цілому. В умовах реальної інтеграції сільськогосподарського і промислового виробництва створюється додатковий синергійний ефект, що проявляється у вищій економічній ефективності інтегрованого виробництва порівняно з відокремленим [9, с. 4].

Основними стимулами інтеграції господарюючих суб'єктів є об'єктивні умови розвитку суспільства, економіки та світових тенденцій, які передбачають об'єднання виробничих, фінансових, соціальних й інших інтересів широкого кола організаційно-правових форм, які склалися на нинішньому етапі розвитку ринкових відносин, учасників подібних об'єднань. Перспективність таких інтегрованих об'єднань полягає у тому, що на їхній основі можливий стрімкий розвиток інноваційних процесів у аграрній галузі, яка вже досить тривалий час проводить свою діяльність на застарілих методах управління, організації та технологіях. Саме інтегровані сільськогосподарські підприємства є найбільш прибутковою (перспективною) організаційною формою господарювання (моделю) у сучасному аграрному секторі [2; 7].

Поряд із позитивами чимало дослідників вважають, що корпоративні агропромислові об'єднання, агрохолдинги призводять до концентрації власності у олігархів, перетворення більшості селян у найманих працівників, зростання безробіття на селі, монопольних цін на працю та її результати, несправедливого розподілу ефекту; наслідок — подальше знедолення селян і деградація сільських територій. Їхня діяльність призводить до загост-

рення соціальних проблем на селі: зростання рівня безробіття, часто — нераціонального використання землі, встановлення занижених внутрішньокорпоративних цін тощо. Саме категорія підприємств холдингового типу, володіючи значними фінансовими ресурсами та можливостями, впроваджує фінансові схеми, які дають змогу практично законно мінімізувати сплату податків і зборів. Саме тому необхідно розробити механізм, який протидіятиме одержанню прибутків з одночасною мінімізацією оподаткування. Звідси також зростає необхідність посилення контролю за органами державної влади з метою протидії корупції, яка може проявлятися у наданні фінансової допомоги і компенсацій, тому що нині саме великі сільськогосподарські підприємства корпоративного типу є найбільшими одержувачами таких. Вихід із ситуації, що склалася, полягає у посиленні контролю за порушеннями податкового законодавства у сфері АПК і загалом за діяльністю інтегрованих сільськогосподарських підприємств [5; 7; 10].

У цілому, усі наведені вище висловлювання вчених економістів-аграрників щодо потенціалу і проблем АПФ, зокрема агрохолдингів, є слушними і науково обгрунтованими. А тому, не маючи на меті проаналізувати всі "за" і "проти" щодо посилення процесу агропромислової інтеграції взагалі і появи фінансово-промислових структур, ядром яких не є аграрне виробництво, оцінимо його в контексті об'єктивності розвитку продуктивних сил і виробничих відносин у сільському господарстві.

Однією із головних рушійних сил цього процесу є суспільний поділ праці. Його економічний ефект — загальновідомий. На базі сільського господарства виникли і економічно уособились перша й третя сфера АПК. При цьому у його складі роль і місце сільського господарства щодо інших сфер АПК в міру розвитку продуктивних сил знижується. Особливо це характерно в епоху НТР для економічно високорозвинених країн. Так, в США частка сільського господарства у загальній вартості продукції АПК не перевищує 8 %, а підприємств третьої сфери — понад 62 %. В АПК зайнято близько 20 млн працівників, у т.ч. на фермах — 2,6 млн, або 13 % (фермери, члени їх сімей і найманці) [12].

Як можна оцінити такий процес? З точки зору і мікро- і макроекономіки — позитивно. Адже спеціалізація фермера на суто аграрних виробничих функціях дає йому можливість краще їх виконувати, а інші передати тим, хто на них спеціалізується. Навіть логіка і здоровий глузд дають підстави стверджувати, що фермеру, за умови нормальних цін, зерно, наприклад, краще продавати на полі "з під комбайна". Цим, а також проблемою нееквівалентного обміну між сільським господарством і іншими сферами АПК і пояснюється створення і широкий розвиток постачально-збутових кооперативів. А намагання використати ефект масштабу

виробництва призвело до появи різних асоціацій — об'єднань ферм (партнерства, сімейні й несімейні корпорації тощо). Для невеликих і дрібних спеціалізованих ферм вони дають змогу значно пом'якшити проблему низького рівня концентрації виробництва. Спеціалізоване фермерське господарство може досягти раціонального рівня виробництва при менших земельних площах.

Процес інтеграції на межі другої та третьої сфер АПК щодо аграрних утворень зумовлений тими ж самими причинами, що і їх кооперація, а саме: для досягнення вищої ефективності й рентабельності аграрних господарств. У країнах Заходу інтеграція набула значного розвитку і здійснюється передусім у формі агроторговельних об'єднань, створених на основі єдиної власності або за контрактами. Інтеграція як і кооперація зберігає виробничу самостійність аграрних структур, дає можливість уникнути згубної дії диспаритету цін при реалізації їхньої продукції. Інакше кажучи, при всіх видах інтеграції (горизонтальній, вертикальній і змішаній) фактично відбувається поглиблення спеціалізації, кооперації й корпоратизації, але здебільшого у формі об'єднання підприємств і виробництв, які функціонують у межах взаємопов'язаних галузей та під єдиним управлінням. У результаті цього об'єднуються такі процеси, як виробництво сільгоспсировини, заготівля, транспортування, зберігання, обробка, переробка й реалізація готової до споживання продукції. Саме це і є змістом агропромислової інтеграції.

Головний сенс агропромислової інтеграції — переваги від такого об'єднання, передусім для виробників сировини, які зазвичай традиційно менш ефективні порівняно з тим, хто в подальшому має з нею справу. З'єднанні в один організаційний комплекс, виробництво, зберігання, переробка і реалізація сільгосппродукції дають вигоду всім її учасникам, але насамперед — сільгоспвиробникам. Останні мають стабільний збут своєї продукції, змогу спеціалізуватися на вигідних видах продукції (зменшується ризик спеціалізації на вільний ринок), знижуються витрати обігу для всіх учасників інтеграції, зростають інвестиційні можливості.

Водночас процесу агропромислової інтеграції притаманні певні проблеми. Головна з них полягає в тому, що важко визначити, хто повинен здійснювати управління і контроль у такій інтеграції — аграрії чи ті, хто використовує їхню продукцію, а також у розподілі прибутку від реалізації кінцевої продукції. Досвід розвинених країн свідчить про те, що в агропромисловій інтеграції головним суб'єктом є великі торгово-промислові корпорації з акціонерною формою власності. Вони взаємодіють на засадах укладання довготермінових контрактів. Організаційною формою таких акціонерних утворень є агропромислові фінансові групи. Саме у такій структурі є можливість оперативної мобілізації фінансових ресурсів і раціональний їх роз-

поділ між суб'єктами інтеграційного об'єднання. До речі, агропромислове формування зазвичай забезпечують менші витрати та більшу ефективність виробництва порівняно з кооперативами й спілками фермерів.

З огляду на викладене вище можна стверджувати, що в країнах з розвинутою ринковою економікою поряд з кооперацією з'явилися і отримали розвиток такі процеси, як корпоратизація і інтеграція. Значного поширення набули агропромислові структури. Головна економічна вигода для аграріїв — стабільна реалізація своєї продукції, для переробних — отримання необхідної сировини. Головна проблема агропромислової інтеграції — еквівалентний обмін між окремими її суб'єктами. При цьому чим більша їхня економічна самостійність, тим більша вірогідність диспаритету цін щодо аграріїв. Йдеться про сільськогосподарські підприємства, що входять в інтеграцію на засадах контракту.

У сільському господарстві України вертикальна інтеграція отримала широкий розвиток з початку аграрної реформи. При цьому вона мала національні особливості. Гіперінфляція, витіснення грошових відносин бартерними, диспаритет цін з боку підприємств першої й третьої сфер АПК — усе це змусило аграріїв не стільки інтегрування з останніми, скільки до виконання їхніх певних функцій (переробка м'яса, зерна, насіння сояшнику, овочів і фруктів тощо). Такий процес не завжди ефективний з точки зору національної економіки. Тим більше, що це призвело до стагнації й руйнації існуючих переробних підприємств, заводів з виробництва комбікормів тощо. На них була вища продуктивність і ефективність. Крім того, їх працівники лишалися робочих місць. Інакше кажучи, в Україні вертикальна інтеграція супроводжувалася певною мірою руйнацією переробних підприємств, а не становленню взаємовигідних зв'язків між ними і аграрними господарствами.

На жаль, і дотепер аграрний ринок монополізований різними посередницькими структурами, які діють за непрозорими схемами купівлі і реалізації сільгосппродукції в аграріїв, зрозуміло, з вигодою для себе. Біржова торгівля, сільгоспкооперація не отримали помітного розвитку. Держава хоча й бере певну участь в ринкових процесах, але це практично не впливає на вирішення проблеми диспаритету цін щодо аграрних підприємств. Саме тому сільське господарство як одна із специфічних, немонопольних і незахищених галузей, зважаючи на його особливе призначення і роль у забезпеченні добробуту населення й продовольчої безпеки країни, потребує виваженої державної політики протекціонізму та підтримки. Поки що цього не досягнуто. Цим значною мірою пояснюється той факт, що фінансовий стан більшості агропідприємств критичний. Так, нині більшість сільськогосподарських підприємств забезпечені власними фінан-

совими ресурсами в межах 13 %, тоді як на початку 90-х років вони становили 57—62 % їхньої потреби [3]. У 2009 р. 30,9 % сільськогосподарських підприємств були збитковими (у 2007 р. — 28,0 %).

Водночас у несприятливому ринковому середовищі великотоварні агроструктури (агропромислові зокрема), як правило, є прибутковими. Їхня економічна продуктивність, ефективність та фінансова стійкість визначається дією низки чинників. Чільне місце серед них займають розміри підприємства, які сприяють використанню інших чинників. Якщо розглядати значимість розмірів господарств у динаміці, то можна виявити таку тенденцію: в міру зростання продуктивних сил у сільському господарстві, розвитку техніко-людської системи її ефективне використання об'єктивно вимагає досягнення певного рівня концентрації виробництва взагалі і земельних площ зокрема. Саме тому є всі підстави стверджувати, що на сьогодні в сільському господарстві вирішального значення набуває формування, функціонування й розвиток сектора великотоварних агропромислових формувань, незалежно від їх організаційно-правових форм. Вони мають незаперечні переваги щодо ефективного використання землі, уречевленої й живої праці.

Разом з тим, сільське господарство — це не просто одна із галузей національної економіки. Це водночас і вітчизняне село, і селянство. В одному із своїх досліджень В.В. Юрчишин справедливо зазначає: "Наші ж сучасні селяни у більшості випадків не те що розбудувати свої села, а й хоч би уберігати їх від руйнувань не мають можливостей" [14, с. 111].

Зумовлено це дією низки чинників. Один із важливих — низька соціальна ефективність великотоварних агроструктур у цілому, а особливо агропромислового типу. Це веде до порушення важливого балансу — оптимального співвідношення малого, середнього і великого агробізнесу, мінімізації найманих працівників, збільшення безробіття на селі тощо. За певного критичного рівня усе це призведе до зростання соціальної напруги в селах і навіть в суспільстві. Неприродним і нетиповим для країн Заходу є проникнення в сільське господарство промислових гігантів, які не пов'язані з ним вертикальною інтеграцією (наприклад, металургійних підприємств).

У зв'язку з цим Україна мала б звернути увагу на досвід зарубіжних країн, зокрема США. Крім широкомасштабного розвитку кооперації, тут отримали розвиток й інтеграційні процеси в напрямі створення агропромислових структур. У зв'язку з цим чимало політиків і науковців США у 90-ті роки ХХ ст. прогнозували, що число ферм до 2010 р. скоротиться до 1,1 млн одиниць. Але, за переписом 2007 р., кількість ферм США становила 2205 тис. одиниць, а у 1997 р. — 2215 тис., тобто зменшилася лише на 11,8 тис. (на 1 %). Більш того, кількість невеликих ферм (обсяги реалізованої

продукції сільського господарства до 250 тис. дол. у рік) збільшилася з 1969 тис. од. у 2002 р. до 1988 тис. од. у 2007 р. (майже на 19 тис. од.).

Усе це дає підстави стверджувати, що і в умовах посилення концентрації і інтеграції в сільському господарстві сімейне фермерство в США в основному зберігається. Певною мірою це пояснюється "позаринковими" чинниками, зокрема значною допомогою держави фермерам, яка зберігає цей сектор, зважаючи на соціальний аспект проблеми (збереження зайнятості, ландшафту, фермерський фундаменталізм тощо). Крім того, для більшості власників невеликих ферм вони не є ні основним джерелом доходів, ні головним місцем зайнятості. Так, у 2007 р. оператори ферм з продажем сільгосппродукції менше 10 тис. дол. за рік, як правило, працювали поза фермою. Кількість їх становила 1272 тис. одиниць (57,7%) від загальної кількості ферм. Обсяги продажу становили 2546 дол. за рік. У складі таких ферм найбільша кількість (500 тис.) міні-ферм, з обсягом продаж менше 1000 дол., або 193 дол. продаж на одну ферму [15].

Важливим фактором відносної стабілізації сімейного фермерства є відповідна законодавча база в США. Так, американський уряд на початку 70-х років формально заборонив несільськогосподарським фірмам, що мають капітал більше 3 млн дол., або контролюючим підприємствам із доходом понад мільйон доларів брати безпосередню участь у сільськогосподарському виробництві. Вони можуть вкладати засоби в сільськогосподарську діяльність лише на основі партнерства з фермерськими господарствами. Водночас був проголошений курс на стимулювання розвитку сільської кооперації. У ці ж роки із-за пільгового оподаткування багато несільськогосподарських компаній почали інвестувати сільське господарство. Як наслідок, особливо у західних штатах, з'явилися крупні корпорації з відгодівлі худоби, виробництва бавовни, вирощування цукрових буряків, овочів і розведення птиці. Антрепренерськими підприємствами є також крупні каліфорнійські плантації. Із-за аграрного фундаменталізму і певної фетишизації сімейної ферми несімейні корпорації розглядаються у США як небажане явище. У восьми штатах їх реєстрація заборонена. Цим значною мірою пояснюється той факт, що в 2007 р. частка несімейних корпорацій у земельній площі становила — 1,9%, у загальній кількості агроструктур — 0,5% і в товарній продукції — 6,0% (в 2002 р. відповідно: 0,99%; 0,33%; 6,2%) [6; 11; 15].

У США вертикальна інтеграція відбувається переважно на добровільних кооперативних засадах. Так, комплекси, в яких концентрується виробництво молока (тобто дійні корови високої продуктивності), кооперуються з малими й середніми фермами, власники яких живуть і працюють у цій зоні. Перші мають потребу у ритмічному постачанні кормів, ремонтного молодняку, ранньому збуті

бичків, вивезенні значних обсягів гною. Такі послуги можуть і виконують малі ферми. Таким чином, в зоні функціонування великотоварних ферм створюється велика за розмірами господарська система, в якій задіяні ферми будь-якого розміру. Інакше кажучи, великотоварні ферми стають центрами, що стимулюють високопродуктивну діяльність малих і середніх ферм [12]. І це є нова тенденція розвитку аграрного сектора поряд з масовою кооперацією фермерських господарств, що нараховує понад два століття.

З огляду на викладене вище можна стверджувати, що вертикальна агропромислова інтеграція в США не є альтернативою поглиблення суспільного поділу праці, тобто інтеграція і спеціалізація доповнюють одна одну. Учасники інтеграції — аграрні виробники — не втрачають економічної самостійності, не поглинаються третьою сферою АПК. У цьому випадку зберігаються відомі переваги фермерських господарств і водночас вони мають можливість використовувати ефект переваг великого господарства та кооперації.

Для національних вертикально-інтегрованих структур, принаймні для великомасштабних, притаманні наступні особливості.

1. За своєю глибинною сутністю вони є не тільки корпоративними і великомасштабними за обсягами сільськогосподарського і промислового виробництва, але й представляють фінансово-промислові інтегровані структури. Взаємозв'язок окремих їх складових здійснюється на "системі участі", створенні "товариств — дочірніх підприємств". Тобто вітчизняні великотоварні агропромислові формування аналогічні тим, які в промисловості виникли і отримали розвиток вже з кінця ХІХ ст. Фінансовий капітал, як відомо, персоніфікують фінансові олігархи. В Україні у сільське господарство інвестували капітали потужні промислові олігархи, чимало з яких, до речі, є й політиками, що дає їм можливість лобювати свої інтереси. Усе це у сукупності "...є ідеальною для проведення як відносно законних (оптимізація та мінімізація податків, спекуляція), так і незаконних (ухилення від сплати податків) операцій" [7, с. 97].

2. Певні особливості притаманні структурній будові більшості АПФ, передусім агрохолдингам та їхнім взаємозв'язкам з іншими сільськогосподарськими підприємствами. Як вже зазначалося, в США вертикальна інтеграція у більшості випадках побудована на кооперативних зв'язках, контрактах її суб'єктів, за яких зберігається економіко-правова самостійність агроформувань. Інтегратор, як правило, має зв'язки (переважно через контракти) з багатьма фермерськими господарствами. Вітчизняні холдинги охоплюють структурні одиниці, що повністю контролюються холдингом. Прикладом може бути юридична структура підприємства МСВ Agricole Holding AG, яке зареєстроване в Швейцарії й не має українського поход-

ження. Дана корпорація є вертикально інтегрованим холдингом, усі активи зосереджені в МСВ Agricole Holding AG, і воно повністю контролює діяльність понад 30 підприємств сільськогосподарського виробництва, борошномельної та хлібопекарської промисловості товариств і дочірніх підприємств, які здійснюють виробничу й господарську діяльність в Україні. Компанія ЗАТ "Укрзернопром" проводить свою діяльність у дванадцяти регіонах України, об'єднуючи двадцять сільськогосподарських підприємств і дві машинно-технологічні станції, що дає змогу обробляти землю меншою кількістю техніки у зв'язку з різними термінами посівних і збиральних компаній, а найголовніше — диверсифікувати кліматичні, погодні, політичні й соціальні ризики.

Компанія займається широким спектром діяльності в агробізнесі, але її стратегічна мета — стати одним із лідерів рослинницької галузі в Україні та одним із провідних світових аграрних виробників із погляду економіки, екології й соціальної відповідальності. Відповідно до цієї мети, однією з структурних одиниць компанії є ТОВ "Укрзернопром Агро". Координація роботи компанії зосереджена в трьох блоках, які підпорядковуються Генеральному директору компанії, — фінансовий, виробничий та адміністративний. Станом на липень 2008 р. загальна площа сільськогосподарських земель, що знаходиться у довгостроковій оренді в компанії, становить понад 82 тис. га [2].

Отже, аграрна і промислова складові у зарубіжних агропромислових підприємствах у більшості випадків інтегровані між собою на засадах довготривалих контрактів. Саме це дає змогу використати основну перевагу сімейних фермерських господарств (високу мотивацію до праці) і, якщо не розв'язати, то пом'якшити проблему низького рівня концентрації виробництва (тобто використати певною мірою ефект масштабу виробництва).

В Україні, як правило, вибудовуються вертикально інтегрований холдинг, який функціонує уособлено від, власне, сільськогосподарських підприємств, а його підрозділи функціонують на засадах єдиної власності.

3. У країнах з розвинутою ринковою економікою агропромислові структури є, дійсно, вертикально-інтегрованими, тобто не тими інтеграторами, що мають капітали взагалі, а тими, які передусім пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції та її реалізацією. В Україні інтеграційними процесами охоплені й промислові підприємства, не пов'язані із сільськогосподарським виробництвом (металургійні комбінати, шахти), які організують аграрні цехи, в які входять сільськогосподарські підприємства з орендованими сільськогосподарськими угіддями та фермами, переробні підприємства. Наприклад, ММК ім. Ілліча — підприємство як окремий підрозділ має власний агрокомплекс, що складається із 40 агро-

цехів і має понад 130 тис. га земель. У США аграрна політика держави певною мірою гальмує агроінтеграційні процеси, використовуючи для цього нормативно-правові акти. В Україні такі обмеження відсутні. У вітчизняній практиці ніяких обмежень для входження в сільське господарство торгового, фінансового й іншого несільськогосподарського капіталу, як це має місце в інших країнах, немає [2; 3; 5; 6].

4. В Україні агропромислові структури функціонують виключно на орендованих землях (паях). Землекористування таких компаній становить від 10—15 до 100 і більше тис.га. В економічних джерелах у зв'язку з цим наводилися такі дані: У 2007 р. в Україні було 33 АПФ, кожне з яких використовує 30 і більше тис.га ріллі. В сукупності вони контролюють 2,78 млн га, або 10,7 % посівної площі. Прикладом таких АПФ, причому не з числа найбільших, може бути ТОВ "Астарта Київ". До складу цієї компанії входить сім цукрозаводів, вона вирощує цукровий буряк, зернові, соняшник, утримує велику рогату худобу, виробляє комбікорми, консервовані овочі та фрукти, використовує 133,5 тис. га ріллі. Намагання великого капіталу з інших сфер економіки розширити своє поле діяльності в агробізнесі засвідчує, ймовірно всього, що нині уже домінуючим мотивом вливання капіталу стає не просто намагання забезпечити себе сировиною (переробний бізнес), одержати преференції, набувши статусу сільськогосподарського товаровиробника, зменшити трансакційні витрати і т.д., а стати власником нині орендованих земель після зняття мораторію на продаж сільськогосподарських ділянок [1].

ВИСНОВКИ

Процес агропромислової інтеграції в широкому розумінні цього поняття і з макроекономічних позицій є об'єктивним, образно кажучи, природним для взаємопов'язаних галузей. Одна з них є первинною економічною сферою (початковим виробництвом — сільське господарство), друга — вторинною, що переробляє продукцію першої, транспортує її, зберігає і реалізує, тобто доводить до кінцевого споживача. Йдеться про суспільний галузевий поділ праці. За умови еквівалентного обміну між усіма сферами АПК, економічний ефект від цього — незаперечний. Прогресивною є тенденція переходу ряду функцій власне сільського господарства до підприємств першої й третьої сфер АПК (наприклад, промислове виробництво комбікормів, добрив, надання різних послуг фермерам тощо).

Разом з тим, неоднозначним, певною мірою навіть суперечливим є процес агропромислової інтеграції. Формування та розвиток сектора великотоварних АПФ приводить до їх надконцентрації в сільському господарстві, у цілому забезпечує його ефективний і стабільний розвиток, а відпові-

дно зміцнює продовольчу безпеку. Але це не завжди сприяє підвищенню добробуту селян, збереженню сільської місцевості, соціально-побутової інфраструктури. Ось лише деякі дані, які вже публікувалися у наукових виданнях. Близько третини сіл опинилися за межею самовідтворення. Лише за 2000—2007 рр. поселенська мережа втратила 147 населених пунктів. Соціальна інфраструктура села занепадає й руйнується. Знижується рівень зайнятості, посилюються безробіття та міграційні процеси на селі. Внаслідок скорочення робочої сили у новостворених підприємствах, а також робочих місць у соціальній сфері зайнятість на селі впродовж 2000—2007 рр. зменшилася від 4,4 до 3,8 млн осіб, або на 18,2 %. Майже не змінився добробут сільських жителів. За межею бідності продовжує перебувати 15,5 % загальної їх кількості, а у 25 % — сукупні витрати не перевищують рівень прожиткового мінімуму. Рівень оплати праці в сільськогосподарських підприємствах наближається до 7 грн. за годину, що майже вдвічі нижче середнього по економіці. Село втрачає кваліфіковані кадри. Вищезначене приховує в собі надзвичайно велику соціально-психологічну небезпеку. Руйнуються традиційний життєвий устій та цінності на селі [5].

Великі спеціалізовані господарства з однією виробничою функцією, що має на меті максимізацію прибутку, за своєю природою не можуть виконувати соціально значимі для суспільства функції. Це веде до порушення концепції багатофункціональності сільського господарства, розорення місцевих аграрних комплексів, що за певного критичного рівня створює загрозу продовольчій безпеці країни [6].

З вищевикладеного можна зробити загальний висновок. Вертикальна інтеграція є характерною тенденцією розвитку світового сільського господарства. Сформовані на її засадах великі АПФ, як правило, функціонують і розвиваються на інтенсивно-інноваційних засадах, забезпечують високу продуктивність, економічну ефективність та стабільність господарської діяльності. Проте вітчизняна і світова практика переконує, що розвиток АПФ не сприяє вирішенню соціальних проблем села. Закономірно виникає запитання: чи доцільно зупинити або гальмувати через різні економічні й адміністративні важелі процес вертикальної інтеграції? Зрозуміло, не йдеться про заборону або ліквідацію уже функціонуючих АПФ. Відносно їх розвитку та виникнення нових АПФ, то вихід може бути один: вертикальна інтеграція має створюватися і розвиватися передусім на засадах кооперативних зв'язків і довготермінових контрактах між агроструктурами й підприємствами першої і третьої сфер АПК, встановлення між ними взаємовигідних еквівалентних зв'язків.

Слід звернути увагу і на той факт, що характерними ознаками для великих АПФ є спеціалізація переважно на виробництві зернових, со-

няшнику, ріпаку, цукрових буряків. Вони використовують у значних обсягах хімічні засоби, генетично модифіковані сорти сільськогосподарських культур, а в тваринництві біодобавки. Виходячи із цих обставин, малому і середньому агробізнесу доцільно було б зосередитися на виробництві трудомістких, але важливих для здоров'я людей видів продукції, максимально використовувати органічні добрива, виробляти екологічно чисту продукцію. Йдеться про розвиток дрібних, малих й середніх агрогосподарств. Інакше кажучи, для них головне завдання — знайти свою "нішу" в сільському господарстві, в якій чинник приватної власності і дотепер вагомий, а розміри не мають вирішального значення. Йдеться передусім про трудомісткі види виробництва (продукти малого тваринництва — баранина, козяче молоко, мед), плоди і ягоди, овочі, м'ясо свиней й усі види екологічно чистої продукції. Нині актуальним завданням для дрібного, малого й середнього агробізнесу є створення обслуговуючих кооперативів. "Однак, враховуючи невеликі фінансові можливості цієї чисельної групи землекористувачів, розвиток кооперації без фінансової підтримки держави вбачається проблематичним. Тому Мінагрополітики опрацьовано проект Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про сільськогосподарську кооперацію" та інших законодавчих актів", прийняття якого активізує кооперативний рух у галузі" [5, с. 6].

Разом з тим, неправомірно переоцінювати місце й роль малого й середнього агробізнесу в сучасному, особливо у майбутньому розвитку сільського господарства, та недооцінювати при цьому розвиток великотоварних агроформувань усіх типів. Саме вони вже сьогодні в країнах Заходу є основою забезпечення на належному рівні продовольчої безпеки. В соціальному аспекті важливо зберегти сімейно-трудова господарства. Прикладом такої аграрної політики може слугувати США. В 2007 р. понад половину товарної продукції тут виробили ферми-мільйонники (з обсягом продаж 1 млн дол. і більше). У 1992 р. їх кількість становила 15,5 тис., а частка у товарній продукції сільського господарства США — 33%. У 2007 р. — відповідно 57,3 тис. і 58,7%. Водночас в США зберігається сектор малих, а у їхньому складі мініферм, а це понад мільйон ферм [15].

Література:

1. Андрійчук В.Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. — 2009. — № 2. — С. 3—9.
2. Балан О.Д. Особливості розвитку ринкових структур в умовах оренди сільськогосподарських земель / О.Д. Балан // Економіка АПК. — 2010. — № 2. — С. 112—116.

3. Дем'яненко М.Я. Державна підтримка як фактор забезпечення конкурентоспроможного аграрного виробництва / М.Я. Дем'яненко, Ф.В. Іванина // Економіка АПК. — 2009. — № 9. — С. 3—9.

4. Іванух Р.А. Розвиок сільськогосподарської кооперації в умовах переходу до ринкової економіки / Р.А. Іванух, О.О. Жовтанецька // Економіка АПК. — 2001. — № 12. — С. 25—31.

5. Мельник Ю.Ф. Агропромислове виробництво України: уроки 2008 року і шляхи забезпечення інноваційного розвитку / Ю.Ф. Мельник, П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2009. — № 1. — С. 3—15.

6. Молдован Л.В. Форми господарювання в аграрному секторі України в умовах глобалізації / Л.В. Молдован // Економіка АПК. — 2010. — № 1. — С. 13—17.

7. Мороз О.О. Діяльність інтегрованих сільськогосподарських підприємств / О.О. Мороз, В.М. Семцов // Економіка АПК. — 2009. — № 6. — С. 96—103.

8. Підприємництво в аграрній сфері економіки / [М.Й. Малік, Ю.О. Лупенко, Л.В. Романова та ін.]; за ред. П.Т. Саблука, М.Й. Маліка. — К.: ІАЕ, 1998. — 514 с.

9. Пилипенко К.А. Основні напрями розвитку інтеграційних процесів у агропромислових підприємствах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.04 — "економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)" / К.А. Пилипенко. — Дніпропетровськ, 2009. — 20 с.

10. Саблук П.Т. Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2008. — № 4. — С. 19—37.

11. Серова Е. Особенности экономического поведения коллективного предприятия / Е. Серова // Вопросы экономики. — 1998. — № 11. — С. 113—126.

12. Черняков Б.А. Роль и место крупнейших сельскохозяйственных предприятий в аграрном секторе США / Б.А. Черняков // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. — 2001. — № 5. — С. 9—12.

13. Юрчишин В. Государства населения: проблемы майбутнього / В.Юрчишин // Економіка України. — 2003. — № 9. — С. 67—72.

14. Юрчишин В.В. До проблеми невідповідності суспільної долі сучасного вітчизняного селянства віковичним надбанням історично-селянського роду України / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. — 2010. — № 1. — С. 110—123.

15. 2007 Census of Agriculture. United States Summary and State Data. Vol. 1. Geographic Area Series. Part. 51. — Us Department of Agriculture, NASS, 2009.

Стаття надійшла до редакції 10.01.2011 р.